

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

НИКОНЕНКО Дмитро Дмитрович

УДК 069.01:904 (477.63/.65) (043.3)

**ГОРОДИЩА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ЯК ОБ'ЄКТИ
МУЗЕЄФІКАЦІЇ ТА ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ**

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі античної археології Інституту археології Національної академії наук України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, с. н. с.,
Гаврилюк Надія Оксентіївна,
Інститут археології НАН України,
провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
Шапвалов Георгій Іванович,
Запорізький обласний краєзнавчий музей,
заступник директора

кандидат історичних наук, с. н. с.,
Кот Сергій Іванович
Інститут історії України НАН України
керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України

Захист відбудеться «11» жовтня 2018 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради К 26.252.01 у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

Автореферат розіслано «__» серпня 2018 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А.О. Горькова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Територія Нижнього Подніпров'я у II ст. до н.е. – II ст. н.е. стає театром особливих історичних процесів, пов'язаних із поширенням чисельної кількості археологічних пам'яток, раніше не характерних для названого регіону. У цей час на окресленій території з'являється мережа потужно укріплених городищ з кам'яною фортифікацією. Проблематика вивчення позначених пам'яток широка, досі остаточно не вирішена, періодично викликає дискусії та має кілька аспектів. Перший суто термінологічний і пов'язаний з назвою археологічної культури, в яку виділяються нижньодніпровські городища та їх могильники. Другий аспект – етноісторичний, і містить у собі не розв'язані проблеми виникнення пам'яток, етнічного складу населення, що їх залишило, та їх зв'язку з історичним розвитком регіону у II ст. до н.е. – II ст. н.е. Відсутність остаточно вирішених окреслених питань зумовлює підвищений інтерес до історичних процесів на Нижньому Дніпрі у II ст. до н.е. – II ст. н.е. і ставить третій аспект проблематики визначених пам'яток – їх збереження та музеєфікацію, на щабель вище перших двох, оскільки у випадку їх фізичної втрати подальші дослідження виглядають мало перспективними.

Водночас, стан збереження самих пам'яток протягом останніх десятиліть значно погіршився. За останнє століття збільшення інтенсивності руйнівних процесів антропогенного характеру призвело до повного знищення частини городищ, решта зруйнована частково і продовжує руйнуватися.

Відтак, унікальність пам'яток Нижнього Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. та їх інтенсивна руйнація у поєднанні з відсутністю рекомендацій і розробок по їх збереженню та ефективному культурному використанню, актуалізують тему дослідження в сучасних умовах. Окрім цього слід відзначити недостатню систематизацію та відсутність узагальненого аналізу пам'яток Нижнього Подніпров'я вказаного періоду, малий відсоток їх археологічного дослідження та велику кількість матеріалу, який так і не був введений до наукового обігу.

Таким чином актуальність теми дослідження не викликає сумнівів. Дисертаційна робота відповідає потребам сучасного музеєзнавства та пам'ятокознавства і має суто практичне значення,

спрямоване не тільки на наукове вивчення окресленої групи пам'яток, але й на їх ефективне використання у створенні сучасних уявлень про минуле населення степового Нижнього Подніпров'я.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках планової наукової теми відділу античної археології Інституту археології НАН України «Північне Причорномор'я в античний час: історія, економіка, населення, культура» (державний реєстраційний номер 0113U007365), та плану науково-дослідних робіт Центру пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей України (державний реєстраційний номер 0115U002874).

Метою дослідження є комплексне вивчення пам'яток Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е., як об'єктів музеєфікації і розробка концепції їх збереження та перетворення у елементи музейно-туристичної системи «Нижнє Подніпров'я скіфо-античних часів».

Відповідно до поставленої мети визначені наступні **завдання дослідження:**

- проаналізувати історіографію, джерельну базу та ступінь наукової розробки проблеми. Дослідити стан збереження пам'яток, як нерухомих археологічних пам'яток – музейних об'єктів;
- дати загальну характеристику археологічних пам'яток регіону, що вивчається. Ввести у науковий обіг новий археологічний матеріал, та систематизувати джерельну базу. Проаналізувати склад колекції рухомих археологічних пам'яток, що можуть стати основою експозиції, присвяченої нижньодніпровським пам'яткам обраного періоду;
- розробити рекомендації спрямовані на вирішення проблеми ефективної охорони та збереження пам'яток регіону та їх пристосування до потреб музеєфікації і експонування;
- на прикладі городищ Нижнього Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. розробити методичні рекомендації по створенню археологічних парків в умовах сучасної України.

Об'єкт дослідження – археологічні пам'ятки, залишені населенням Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е.

Предмет дослідження – формування форпостів осілости в степовому регіоні на рубежі ер, їх відображення у музейно-туристичній системі «Нижнє Подніпров'я скіфо-античних часів», та показ на їх основі культурно-історичного синтезу античної і варварської культур, можливості їх використання у музейному просторі сучасної України.

Хронологічні межі дослідження визначені II ст. до н.е. – II ст. н.е. Нижня межа дослідження визначається появою у II ст. до н.е. на берегах Дніпра у нижній його течії городищ та могильників, що відрізняються за багатьма ознаками від пам'яток попередніх періодів. Верхня межа – II ст. н.е., – маркується припиненням життя на цих пам'ятках.

Територіальні межі дослідження охоплюють ділянку вздовж низового Дніпра нижче о. Хортиця і до Дніпровського лиману (південний відрізок вільного судноплавства по Дніпру до його порогів), що відповідає сталому географічному терміну – Нижнє Подніпров'я.

Методи дослідження базуються на принципах історизму, об'єктивності і використання міждисциплінарних підходів. Методика дослідження полягає у застосуванні сукупності загальнонаукових (системного, аналізу та синтезу, аналогій, узагальнення), спеціально-історичних (історичної евристики, історико-порівняльного, хронологічного, синхроністичного, типологічного) та методів польової археології у поєднанні з суто технічними прийомами та методами (фотограмметричним, аерофотозйомкою).

Важливим моментом у дослідженні пам'яток Нижнього Подніпров'я як перспективних об'єктів музеєфікації є залучення методів польової археології. Для стаціонарних археологічних досліджень з метою подальшої музеєфікації на початку виконання теми була обрана одна з вище названих пам'яток – Консуловське городище I ст. до н.е. – I ст. н.е., розташоване біля с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл., в безпосередній близькості від відомої автентичної пам'ятки запорозького козацтва – Кам'янської Січі, разом з якою означене городище здатне скласти масштабний музейно-археологічний комплекс.

Методи технічних наук (фотограмметрії та аерофотозйомки) були залучені при вивченні актуального стану археологічних пам'яток

регіону, та дослідженні проблем реалізації пам'яткоохоронної діяльності в регіоні.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що *вперше комплексно*:

- пам'ятки нижньодніпровського регіону II ст. до н.е. – II ст. н.е. досліджуються як система об'єктів культурної спадщини;
- проведені розкопки однієї з найцікавіших та краще збережених пам'яток Нижнього Подніпров'я – Консуловського городища, отримані матеріали вводяться до наукового обігу вперше;
- здійснено узагальнення та систематизацію археологічних пам'яток регіону означеного часу (городищ та могильників) з використанням раніше не опублікованих даних;
- на прикладі консервації потужної кам'яної оборонної стіни цитаделі Консуловського городища розроблені принципи збереження кам'яної фортифікації «варварських» пам'яток осілості;
- розроблено комплекс рекомендацій щодо збереження, музеєфікації та охорони названих пам'яток із застосуванням сучасних засобів та методик.

Набули подальшого розвитку:

- вивчення пам'яток Нижнього Подніпров'я під кутом зору впливу на їх розвиток античної культури;
- дослідження співіснування та взаємовідношення античної та варварської культури у регіоні.

Джерельна база дослідження переважно складається з археологічних пам'яток, які є основним носієм інформації про історичну ситуацію на теренах Нижнього Подніпров'я у II ст. до н.е. – II ст. н.е.

Два основних типи пам'яток репрезентовані наступним чином:

- пам'ятки осілості представлені 15 укріпленими городищами – Знам'янське, Золота Балка, Гаврилівське, Аннівське, Велика Лепетиха, Саблуківське, Консуловське, Горностаївське, Каїрське, Червоний Маяк, Любимівське, Козацьке (Миколаївське), Понятівське, Старошведське (Зміївське) та Львівське;
- поховальні пам'ятки представлені трьома відкритими на сьогоднішній день могильниками – Золотобалківським, Миколаївським та Червономаяцьким.

Інформація про вказані пам'ятки зберігається у вигляді звітів за археологічні дослідження у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Окремий масив даних містять в собі предмети матеріальної культури, що виявлені під час археологічних досліджень та зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, Херсонського обласного краєзнавчого музею, Національного заповідника «Хортиця», Кам'янсько-Дніпровського районного історико-археологічного музею (близько 5 тис. одиниць збереження).

Окрім цього, уривчасті свідчення про розвиток регіону в досліджуваній період містяться на сторінках вкрай невеликої кількості писемних джерел. До них належать «Географія» Страбона (VII книга) і «Посібник по географії» Птолемея (III книга).

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при підготовці узагальнюючих праць, підручників, науково-методичних посібників з музеєзнавства, укладенні лекційних курсів та програм з пам'яткоохоронної роботи та музейної справи, розробці туристичних маршрутів регіону, створенні проектів з музеєфікації та культурного використання пам'яток археології, методичних рекомендацій по їх охороні та збереженню.

Положення дисертаційного дослідження можуть бути використані для підвищення ефективності роботи місцевих органів охорони культурної спадщини та у туристично-екскурсійній роботі.

Особистий внесок автора визначається самостійно виконаним науковим дослідженням та власноруч проведеними польовими археологічними розвідками та розкопками, результати яких використані в напрацюванні положень та висновків, що виносяться на захист.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднено та обговорено в Інституті археології НАН України на засіданнях відділу античної археології та спільному засіданні з відділом раннього залізного віку. Окрім цього окремі положення були оприлюднені на засіданнях міжнародної дослідницької групи наукового проекту «Early mounted nomads and their vessels» у м. Берлін і Санкт-Петербург та на наступних наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Крим і Північне Причорномор'я в археологічних дослідженнях 1956–2013 рр.» (м. Варшава, 2015 р.); Міжнародних

наукових конференціях ««Ольвійський форум: міжнародна співпраця та інтеграція у сфері археологічних досліджень» (пам'яті В.В. Крапівіної)» (м. Миколаїв, 2016 р. та 2018 р.).

Публікації. Результати дисертації відображені у 10 наукових статтях, із яких 4 опубліковано у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, 1 – в іноземному виданні.

Структура дисертаційної роботи відповідає предмету, меті і завданням дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на 11 підрозділів, висновків, додатків, бібліографічного списку джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 275 сторінок, із них основного тексту – 161 сторінка. Список використаних джерел містить 202 позиції, обсяг додатків – 104 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовуються актуальність теми дослідження та наукове значення роботи. Визначено об'єкт та предмет, методи дослідження, сформульовано мету та завдання роботи, встановлено хронологічні та територіальні межі, визначено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості щодо апробації та публікацій основних матеріалів дисертації.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» присвячено характеристиці наукових робіт та джерел, використаних при написанні роботи. Розкриті основні методи, застосовані під час дослідження.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми» викладені основні концепції, що виникали відносно феномену городищ Нижнього Подніпров'я та показано етапи розвитку музейної справи на Півдні України.

Перший етап розвитку дореволюційного музеєзнавства на території України (початок – середина XIX ст.) характеризується початком аматорських археологічних досліджень та виникненням перших музеїв старожитностей на причорноморському узбережжі. Значною мірою ці процеси були пов'язані зі стрімким економічним освоєнням південноукраїнських земель, в межах яких розташовані чисельні пам'ятки античності. Осередками розвитку музеєзнавства та археологічної науки стають неформальні об'єднання археологів-аматорів південних міст Російської імперії. Археологічні гуртки

виникають в Одесі та Керчі у 1810–1830-х роках. У різні часи до цих об'єднань входили Р.А. Скассі, П. Дюбрюкс, А. Дігбі, І.А. Стемпковський, А.Б. Ашк, Д.В. Карейша, І.П. Бларамберг. Одеським товариством історії та старожитностей започатковується наукове видання на сторінках якого публікуються, в тому числі, описи колекцій та окремих експонатів товариства і музеїв Півдня України та інші матеріали з музеєзнавчої тематики. Нижньодніпровські пам'ятки II ст. до н.е. – II ст. н.е. на цьому етапі з'являються лише на сторінках нотаток мандрівників.

Другий етап розвитку дореволюційного музеєзнавства (серед. XIX ст. – поч. XX ст.) позначений створенням державної музейної системи. У цей час відкриваються музеї при провідних українських університетах. Для вирішення питань дослідження і охорони археологічних пам'яток державою створюються спеціальні централізовані установи. З цього часу питання музеєзнавства та збереження археологічної спадщини перестають бути в сфері діяльності лише приватних колекціонерів-аматорів та повністю регулюються державою. Історії формування університетських музеїв присвячені праці В.Я. Шульгіна, В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія. Проблеми музеєзнавства підіймаються на сторінках робіт В.С. Іконнікова. Музеєзнавчим студіям присвячені роботи В.І. Гошкевича, – першого археолога-дослідника нижньодніпровських городищ. На цьому етапі городища Нижнього Подніпров'я стають об'єктом дослідження окремих науковців, накопичується інформація про їх загальні риси, виникають спроби попередньої інтерпретації та проводяться перші розкопки.

У радянський період становлення музейної справи на території України (1918–1990 рр.) спостерігається значне розгалуження та збільшення музейної мережі. Музеї стають осередками краєзнавчих досліджень, сприяють зібранню предметів для власної колекції, популяризують пам'ятки історії та археології, переймаються питаннями охорони культурної спадщини. Музеї перетворюються у наукові установи, центри теоретичних та польових досліджень. У довоєнний час з'являються ключові музеєзнавчі праці М.Ф. Біляшівського, Ф.І. Шміта, І.С. Свенціцького, В.В. Дубровського, які стають відображенням інституалізації музейної системи України. Публікуються методичні розробки О.Н. Беренштама та К.Я. Виноградова, присвячені питанням побудови археологічних

експозицій та діяльності музеїв, пов'язаних з розкопками історичної спадщини. У 1920-ті рр. починаються регулярні розкопки окремих пам'яток Низового Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. У 1930-ті рр. розвиток археологічної, музейної, пам'яткоохоронної справи припиняється. Українські вчені піддаються арештам, засланням та фізичному знищенню. Репресій зазнають М.Я. Рудинський, П.І. Смолічев, Т.М. Мовчанівський, М.О. Макаренко, Ф.І. Шміт, Ф.Л. Ернст та багато інших. В післявоєнні часи виділяються роботи Г.Н. Серебреннікова, Г.Г. Мезенцевої та Л.М. Славина, що містять систематизацію накопиченого теоретичного та практичного матеріалу. За участю І.Г. Шовкопляса та І.Г. Підоплічка розробляються перші методики консервації археологічних пам'яток. Інтенсивний розвиток музеєзнавчої та пам'яткознавчої науки пов'язаний з роботами та діяльністю П.Т. Тронька. Археологічні дослідження нижньодніпровських городищ в цей час набувають великих обсягів і пов'язані із будівництвом та введенням в експлуатацію Каховської ГЕС, і відповідно загрозою затоплення пам'яток.

Сучасний період вітчизняного музеєзнавства (з 1991 р.) характеризується переосмисленням окремих ідеологічних сентенцій, пошуків міжнародних зв'язків та залученням іноземного досвіду, поглибленням теоретичних студій. Теоретичні та практичні аспекти сучасного музеєзнавства та пам'яткоохоронної діяльності розглядаються в працях С.З. Заремби, В.І. Акуленка, Г.А. Скрипник, Р.В. Маньковської, А.С. Пудовкіної, О.О. Нестулі. Велика частина сучасних профільних наукових розробок пов'язана з діяльністю Центру пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК. Актуальні теоретичні питання та сучасна проблематика аналізуються на сторінках робіт Л.О. Гриффена, О.М. Титової, В.О. Константинова, Л.Д. Федорової, Д.В. Кеппіна. Особливістю сучасного періоду є тенденція до поєднання музейної системи України з європейською музейно-туристичною мережею. Актуальні напрацювання в сфері музеєфікації археологічних об'єктів містяться в роботах європейських дослідників: К. Хадсона, З. Рудез, М. Ореб, Н. Бобановіч, С. Ковачіч, М. Перковіч, М. Едді, А. Мартін і Олівераса, К. Аренса, А. Брезнік, К. Голлманна та Б. Графенауера. Також цей період пов'язаний з новою сторінкою у дослідженні нижньодніпровських городищ та характеризується проведенням періодичних охоронних та наукових робіт на окремих пам'ятках. Для цього періоду характерне використання новітніх

технологій неінвазивного дослідження та залучення спеціалістів суміжних наук. Дослідження ведуться з метою подальшої музеєфікації, на решті пам'яток проводяться періодичні охоронні обстеження.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» дана характеристика писемних та археологічних джерел, які містять інформацію про розвиток історичних процесів на території Нижнього Подніпров'я протягом II ст. до н.е. – II ст. н.е.

Перша група джерел – писемні, містять уривчасту та дуже поверхневу інформацію про історичний розвиток досліджуваної території в окреслений час і складаються з творчого доробку античних авторів Страбона та Птолемея.

Другу групу джерельної бази дослідження складають археологічні джерела, котрі є основним носієм інформації про історичну ситуацію на теренах Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е. Під час проведення археологічних досліджень цих об'єктів, серед джерел додатково опиняються звіти та польова документація, складені археологами, та виявлені артефакти. Отже в даному випадку джерелом виступають пам'ятки нижньої течії Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. представлені серією городищ та самі польові археологічні дослідження, що проводяться з метою музеєфікації відкритих будівельних залишків, збереження і показу отриманих знахідок.

До відомих на сьогодні за архівними даними городищ досліджуваного часу відносяться Знам'янське, Золота Балка, Гаврилівське, Аннівське, Велика Лепетиха, Саблуківське, Консуловське, Горностаївське, Каїрське, Червоний Маяк, Любимівське, Козацьке (Миколаївське), Понятівське, Старошведське (Зміївське) та Львівське. Інформація про дослідження названих пам'яток зберігається у вигляді звітів за археологічні дослідження у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Окремий масив даних містять в собі предмети матеріальної культури, що виявлені під час археологічних досліджень та зберігаються у фондах різних організацій. Загальна кількість одиниць збереження пов'язаних з пам'ятками Низового Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. у наукових фондах Інституту археології НАН України, Херсонського обласного краєзнавчого музею, Національного заповідника «Хортиця», Кам'янсько-Дніпровського районного

історико-археологічного музею та Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова складає близько 5 тисяч.

Підрозділ 1.3. «Методологічні засади дослідження» присвячено характеристиці методики дослідження. Крім загально-історичних методів – використання історичної та архівної евристики, порівняльно-історичного та порівняльно-типологічного, хронологічного, використовувались методи притаманні археології – польові археологічні дослідження, методи класифікації, статистики та типологізації пам'яток і знахідок з них. При вивченні сучасного стану пам'яток, проблем ефективної реалізації пам'ятоохоронної діяльності в регіоні, питань її оптимізації та розробки нових методик була задіяна суто технічна, зазвичай не властива для гуманітарних наук група методів фотограмметрії (переважно ортофототрансформування), та аерофотозйомки земної поверхні з малих безпілотних летальних апаратів. Вони дозволили розробити методику оперативної фіксації з вимірною точністю сучасного стану археологічних пам'яток, виявлення порушень та проведення регулярного моніторингу актуального стану пам'яток регіону.

Другий розділ «Археологічна характеристика пам'яток регіону» присвячено аналізу особливостей регіону Нижнього Подніпров'я, висвітленню історії археологічного дослідження пам'яток II ст. до н.е. – II ст. н.е., їх локалізації та характеристиці колекції виявлених предметів матеріальної культури.

У підрозділі 2.1. «Природно-географічні та економічні особливості регіону» аналізуються особливості території Низового Подніпров'я, що охоплює сучасні Запорізьку, Дніпропетровську та Херсонську області України та представляє собою унікальний регіон для рішення проблем шляхів заселення Півдня України, його культурно-історичного та економічного розвитку з найдавніших часів. Ця територія, що починалася від о. Хортиця на півночі та закінчувалася впадінням Дніпра до Чорного моря на півдні, була колискою історичних процесів української історії. В обраних для дослідження хронологічних межах особливий природно-географічний регіон Нижнього Подніпров'я переживав черговий бурхливий розвиток, пов'язаний з виникненням цілої мережі укріплених населених пунктів, які контролювали цей стратегічно важливий водний шлях та місця переправ.

У підрозділі 2.2. «Історія дослідження пам'яток та історична характеристика періоду їх існування» представлена історія археологічного вивчення кожної з досліджуваних пам'яток та регіону в цілому. Виявлено п'ять етапів такого дослідження та показано їх особливості. Паралельно з археологічними польовими дослідженнями проаналізовані питання розвитку історичних процесів у регіоні Низового Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. Більшість з них пов'язані із вивченням історичних процесів у найближчому до регіону античному центрі – Ольвійській державі. Простежений зв'язок між окремими подіями в історії Ольвії та нижньодніпровських городищ, що без сумніву вказує на тісні взаємовідносини між ними.

У підрозділі 2.3. «Локалізація пам'яток» встановлені особливості розташування пам'яток, спільні риси їх топографії та фортифікації. Той факт, що при будівництві городищ в першу чергу враховувались потреби оборони, свідчить про першочергову мету їх побудови – захист та контроль певної території: водних торгівельних шляхів та ключових переправ, що сполучали Лівобережжя та Правобережжя Дніпра і робили можливим сухопутний транзит за напрямком схід-захід, долаючи істотну природну перешкоду – широкі дніпровські плавні. Окремо наведені актуальні дані про локалізацію нижньодніпровських городищ та сучасний стан їх збереження.

У підрозділі 2.4. «Характеристика археологічних колекцій, в якості основи для створення музейних та натурних експозицій» широко представлена група предметів матеріальної культури, що походить з досліджень нижньодніпровських городищ та могильників. Основна група знахідок, що походить з пам'яток Низового Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. представлена керамічним посудом, який відрізняється за способом виготовлення, формами, якістю та різноманітними морфологічними ознаками. Саме керамічний посуд має бути основою експозицій, присвячених відповідним пам'яткам. Це обумовлено його поширеністю, різноманітністю, важливістю для усіх сфер економіки та домашнього господарства Нижнього Подніпров'я. Саме посуд відображає культурні взаємовпливи в регіоні, напрямки торгівлі та вектори міжнародних відношень. Ці колекції можуть бути основою для візуалізації вивчення історії Подніпров'я та реконструкції деяких видів ремесел, у першу чергу – гончарного.

Третій розділ «Концепція музеєфікації пам'яток Нижнього Подніпров'я» містить аналіз проблем охорони археологічної

спадщини, використання пам'яток археології, характеристику пов'язаної законодавчої бази і розроблені проектні пропозиції та методичні рекомендації по музеєфікації нижньодніпровських городищ.

У підрозділі 3.1. «Питання використання, збереження та охорони археологічних пам'яток в сучасних умовах» досліджуються актуальні проблеми охорони та використання пам'яток археології. На початковому етапі для музеєфікації обираються найбільш яскраві комплексні пам'ятки (Консуловське городище), що несуть потужний культурний імпульс. Керуючись міжнародним досвідом у цій сфері визначається найбільш ефективний шлях музеєфікації, – створення археологічних парків, де пам'ятки експонуються під відкритим небом, на місці їх виявлення, у контексті навколишнього природного ландшафту. Основними принципами такого шляху є мінімальна кількість добудов та максимальна автентичність. Видовищність досягається використанням методів історичної реконструкції та експериментальної археології.

У підрозділі 3.2. «Законодавча база у сфері створення музейних осередків» коротко характеризуються основні положення та принципи музеєфікації археологічних пам'яток відповідно до чинного законодавства. Висвітлюється діюче в сучасній Україні правове поле у питаннях охорони археологічних пам'яток та їх музеєфікації, яке спирається на міжнародні та внутрішні нормативно-правові акти. Аналізуються міжнародні ратифіковані конвенції та угоди орієнтовані в основному на охорону пам'яток, які визначають загальні принципи такої діяльності та координують відповідне міжнародне співробітництво. Okремо характеризуються діючі Закони України «Про охорону археологічної спадщини», «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», які регулюють питання музеєфікації в основному в частині визначення повноважень проведення цієї діяльності та необхідної для цього документації. Детально аналізуються положення, що напряму стосуються питань створення археологічних музейних осередків та містяться у 4-х пунктах «Методичної рекомендації щодо музеєфікації пам'яток археологічної спадщини», затвердженої профільним міністерством.

Виділяються недоліки чинного українського законодавства, які стали відображенням того, що музеєфікація пам'яток археології, не зважаючи на відомі окремі реалізовані проекти, залишається в

сучасних вітчизняних реаліях справою новою, її необхідність неочевидною, а позитивні наслідки недооціненими.

Підрозділ 3.3. «Теоретичні та методологічні особливості музеєфікації археологічних пам'яток» визначає основні принципи створення музейних осередків на базі об'єктів археології. Доводиться, що найбільш доцільною та ефективною є музеєфікація археологічних пам'яток в межах історико-археологічних заповідників чи археологічних парків, територія яких дозволяє експонувати об'єкти у контексті їх середовища, здійснювати на окремих ділянках поза межами пам'яток їх реконструктивне відновлення, відтворювати традиційну флору та фауну. Саме оголошення відповідних комплексів пам'яток історико-археологічними заповідниками у сучасних умовах є найкращим підґрунтям для подальшої музеєфікації, як з процедурної точки зору, так і з міркувань подальшого туристичного використання та охорони. Створення археологічних парків, – передової світової форми музеєфікації археологічних комплексів, в Україні ускладнене.

У підрозділі 3.4. «Проектні пропозиції по музеєфікації пам'яток Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е.» викладені основні рекомендації стосовно музеєфікації археологічних об'єктів на прикладі конкретних пам'яток регіону. Серед об'єктів археології регіону Нижнього Дніпра, в якості найбільш придатних для музеєфікації, обрані городища II ст. до н.е. – II ст. н.е. З 15 відомих на сьогодні городищ 5 – мають потенціал для музеєфікації без додаткових археологічних досліджень.

Для початку масштабного проекту музеєфікації обране Консуловське городище, що знаходиться в околицях с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. Такий вибір аргументований одразу кількома факторами. Перший з них – це кращий серед подібних об'єктів стан збереженості. Другий – традиційна для усіх нижньодніпровських городищ топографія пам'ятки. Особливе значення приділене розташуванню Консуловського городища на відстані близько 1,6 км від популярної археологічної пам'ятки національного значення – Кам'янської запорозької січі. Обидва об'єкти разом здатні утворити особливий культурно-туристичний осередок в регіоні. Названа Кам'янська січ є філією Національного заповідника «Хортиця». Наявність поруч з Консуловським городищем історико-культурного заповідника виділено як фактор, що значно полегшує питання охорони та використання пам'ятки, її музеєфікацію.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційного дослідження стали наступні висновки, що відповідають поставленим завданням.

1. У вітчизняній історіографії відсутні комплексні дослідження, присвячені проблемам музеєфікації археологічних пам'яток Нижнього Подніпров'я та створення археологічних парків на території України. В процесі дослідження розвитку наукового пізнання у сфері музеєфікації та охорони археологічних пам'яток на українських землях виділено кілька етапів: аматорський (початок – середина XIX ст.), створення державної музейної системи (середина XIX ст. – початок XX ст.), радянський (1918 – 1990 рр.) і сучасний (з 1991 року). Особливість джерельної бази дослідження полягає у поєднанні історичних, картографічних та археологічних джерел, при явному домінуванні останніх.

2. Проведені польові обстеження встановили сучасний стан збереження досліджуваних пам'яток. Порівняння отриманих матеріалів із планами пам'яток XIX ст. свідчить про значні втрати культурного шару об'єктів протягом попереднього століття. Серед 15 пам'яток лише третина придатна для музеєфікації без додаткових археологічних досліджень.

3. Встановлені закономірності розташування нижньодніпровських городищ свідчать про стратегічну важливість регіону, та оборонний характер пам'яток. Той факт, що при будівництві городищ в першу чергу враховувались потреби оборони, свідчить про першочергову мету їх побудови – захист та контроль певної території. В першу чергу це був контроль за водними торгівельними шляхами, та ключовими переправами, що сполучали Лівобережжя та Правобережжя Дніпра і робили можливим сухопутний транзит за напрямком схід-захід, долаючи істотну природну перешкоду – широкі дніпровські плавні.

4. Визначено, що комплекс предметів матеріальної культури, який походить з пам'яток Низового Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. в основному представлений керамічним посудом, який відрізняється за способом виготовлення, формами, якістю та різноманітними морфологічними ознаками. Основними групами кераміки є ліпна та гончарна, кожна з них у свою чергу поділяється на окремі підгрупи за способом виготовлення та призначенням. Окрім цього за

технологічними ознаками виділяється набір сталих форм посудин, які зустрічаються серед різних підгруп та груп і виділяються за морфологічними ознаками в окремі типи. Саме керамічний посуд має бути основою експозицій, присвячених відповідним пам'яткам.

5. Аналіз керамічних решток демонструє синкретичність культури населення Низового Дніпра у II ст. до н.е. – II ст. н.е., взаємовплив та співвідношення античних і варварських традицій у її розвитку. Всі ці дані дозволяють припустити, що степове Нижнє Подніпров'я з дописемних часів було регіоном етногенезу, а мешканці відповідних городищ відігравали значну роль у культурно-історичному розвитку регіону.

6. В контексті збереження археологічних пам'яток досліджуваного регіону, разом із колективом науковців, розроблено комплексну програму дослідження та музейно-туристичної ревіталізації археологічних пам'яток Степового Подніпров'я «Степове Придніпров'я від античності до козацьких часів» на 2018–2022 рр., у якій городища, розглянуті у дисертаційному дослідженні займають чільне місце.

7. Розроблено методичку оперативного відстеження і моніторингу сучасного стану пам'яток археології в умовах їх великої кількості, значної площі та традиційно обмежених ресурсів при виконанні цих робіт. Найбільш перспективним шляхом вирішення цієї проблеми є застосування сучасних методів аерофотозйомки, фотограмметричних досліджень та 3D моделювання, які сьогодні достатньо автоматизовані, ефективні та доступні.

8. Аналіз законодавчої бази з питань створення археологічних парків, – передової світової форми музеєфікації археологічних комплексів, встановив практичну відсутність державного регулювання такої діяльності в Україні. У чинному законодавстві не існує визначення поняття «археологічний парк», така форма існування об'єктів археології відсутня в профільних законодавчих актах.

9. Обрані для музеєфікації городища є одношаровими та не мають суттєвих втручань забудови більш пізніх часів, відповідно можуть бути предметною основою для показу групи пам'яток регіону на різних етапах збереженості та дослідження: від комплексу Червоний Маяк, який не потребує польових археологічних досліджень до Консуловського городища, яке досліджується автором. Оптимальним способом показу цих пам'яток визначено археологічний

парк, або їх система, поєднана не тільки за хронологічним і територіальним принципами, але й за принципом історичності – як підоснова для розвитку регіону у наступні історичні періоди.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Никоненко Д.Д. Аерофотозйомка та методи фотограмметрії в пам'яткоохоронній діяльності на прикладі пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2018. № 33. С. 81–89.
2. Никоненко Д.Д. Городища Нижнього Подніпров'я (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) – новітні дослідження // The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956–2013 гг. Warsaw, 2017. pp. 243–248.
3. Никоненко Д.Д. Сіроглиняна кераміка I ст. до н.е. – II ст. н.е. // Археологія. – 2017. № 1. С. 24–33.
4. Никоненко Д.Д. Пізньоскіфське Консуловське городище // Археологія. – 2015. № 1. С. 91–99.
5. Никоненко Д.Д. Сіроглиняна кераміка пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 4 (16) (жовтень-грудень). Спецвипуск: Forum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної С. 225–232.

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження:

6. Никоненко Д.Д. Дослідження пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра // АДУ. К., 2014. С. 243–245.
7. Матера М., Никоненко Д.Д., Гаврилюк Н.А. Польско-украинская Нижнеднепровская экспедиция – новые материалы // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького). К., 2017. С. 162–166.
8. Никоненко Д.Д. Пам'ятки Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е., як об'єкти музеєфікації культурної спадщини // FORUM OLBICUM II: Пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження

- Ольвії), Матеріали міжнародної археологічної конференції, Миколаїв, 2018. С. 24–26.
9. Никоненко Д.Д., Радченко С.Б., Волков А.В. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень // Археологія. – 2017. № 4. С. 120–129.
  10. M. Daszkiewicz, N. Gavryluk, E. Kaiser, M. Kashuba, M. Kulkova, D. Nykonenko, G. Schneider, M. Vetrova. Keramikanalysen fur die rekonstruktion sozio- ökonomischer verhaltnisse bei den fruhen reiternomaden nördlich des schwarzen meres zwischen 1100 UND 600 v. chr. // Archaometrie und Denkmalpflege 2018, Hamburg, 2018. S. 54–57.

АНОТАЦІЯ

Никоненко Д.Д. Городища Нижнього Подніпров'я як об'єкти музеєфікації та охорони культурної спадщини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ, 2018.

Дисертація є першим комплексним узагальнюючим дослідженням, щодо музеєфікації та охорони археологічних пам'яток на прикладі городищ регіону Нижнього Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е. Дослідження містить характеристику природно-географічних та економічних особливостей нижньодніпровського регіону. Дана детальна характеристика археологічних пам'яток, простежені особливості їх розташування та фортифікації. Визначено сучасний стан збереження усіх обраних об'єктів. На основі сучасних методів аерофотозйомки та фотограмметрії сформульовані методичні рекомендації по вдосконаленню пам'яткоохоронної роботи. Наведена детальна характеристика археологічної колекції предметів матеріальної культури, що можуть бути використані при створенні музейних експозицій. Досліджені теоретичні та методологічні особливості музеєфікації археологічних пам'яток, проаналізована відповідна чинна законодавча база. Подані проектні пропозиції з музеєфікації групи нижньодніпровських пам'яток II ст. до н.е. – II ст. н.е. Розроблений початковий етап музеєфікації пам'яток на основі

обраного Консуловського городища, яке спеціально розкопується з цією метою протягом останніх років, під керівництвом автора.

Ключові слова: Нижнє Подніпров'я, городища, музеєфікація, охорона пам'яток, археологічний парк.

АННОТАЦІЯ

Никоненко Д.Д. Городища Нижнего Поднепровья как объекты музеификации и охраны культурного наследия. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.05 – Музееведение. Памятниковедение. – Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Киев, 2018.

Диссертация является первым комплексным обобщающим исследованием по музеификации и охране археологических памятников на примере городищ региона Нижнего Днепра II в. до н.э. – II в. н.э. Исследование содержит характеристику природно-географических и экономических особенностей Нижнеднепровского региона. Дана подробная характеристика археологических памятников, прослежены особенности их расположения и фортификации. Определено современное состояние сохранности всех выбранных объектов. Проведены сплошные полевые разведки и установлен уровень и характер повреждений каждого из археологических памятников, выбраны наиболее пригодные для музеификации. На основе современных методов аэрофотосъемки и фотограмметрии сформулированы методические рекомендации по совершенствованию работы по охране памятников. Приведена подробная характеристика археологической коллекции предметов материальной культуры, которые могут быть использованы при создании музейных экспозиций.

Особенное внимание уделено исследованию теоритических и методологических особенностей музеификации археологических памятников. Помимо отечественного опыта в соответствующей сфере, который базируется главным образом на многолетних работах по консервации, реставрации и восстановлению археологических объектов античных городов Северного Причерноморья, большое

внимание сосредоточено на зарубежных примерах успешной музеефикации памятников археологии. Отдельно проанализирована действующая законодательная база в сфере музеефикации и охраны археологических объектов, определены ее слабые стороны и пробелы, не отвечающие современному уровню развития отрасли. Установлено, что именно отсутствие государственного регулирования создания и существования наиболее перспективных форм музеефикации памятников археологии, ярким примером которых являются археологические парки, негативным образом сказывается на количестве успешно функционирующих на территории Украины музеефицированных археологических объектов. Проанализирована соответствующая международная нормативно-правовая база, в особенности документы ратифицированные Украиной. Установлены отдельные несоответствия этих документов с действующими внутренними законами, также снижающие эффективность работы отрасли.

Представлены проектные предложения по музеефикации группы нижнеднепровских памятников II в. до н.э. – II в. н.э. Разработан первоначальный этап музеефикации памятников на основе выбранного Консуловского городища, которое специально раскапывается с этой целью в последние годы, под руководством автора.

Ключевые слова: Нижнее Поднепровье, городища, музеефикация, охрана памятников, археологический парк.

ABSTRACT

Nykonenko D.D. The hillforts of the Lower Dnieper River region as objects of museumification and cultural heritage protection. – Manuscript.

The dissertation for the degree of Ph. D. in History, specialty 26.00.05 – Museology. Investigation of cultural heritage – The Center of protection and Investigation of National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, Kyiv, 2018.

The dissertation is the first comprehensive study on museumification and archaeological sites protection, for example, in the hillforts of the Lower Dnipro region of the 2nd c. B.C. – 2nd c. A.D. The research contains a description of the natural geographic and economic

features of the Lower Dnipro region. This detailed description of archaeological sites is given, features of their location and fortification are traced. The current state of preservation of all selected objects is determined. On the basis of modern methods of aerial photography and photogrammetry, methodical recommendations for the improvement of memorabilia work are formulated. The detailed description of the archaeological collection of material culture objects, which can be used in the creation of museum exposition, is given. The theoretical and methodological peculiarities of the archaeological monuments' museification are researched, the relevant legal base is analyzed. The submitted project proposals for the museology of the group of the lower northern monuments of the 2nd c. B.C. – 2nd c. A.D. The initial stage of the museum's monuments has been developed on the basis of the chosen Konsulovka hillfort, which has been specially excavated for this purpose during recent years, under the direction of the author.

Keywords: Lower Dnipro River, hillforts, museification, heritage protection, archaeological park.

Підписано до друку 16.08.2018.

Формат 60x90/16 Папір офсет. Гарн. _____

Друк цифровий Ум. друк. арк. 1,5, Наклад 100 прим.

Видавництво «АА Тандем»

Адреса: 69006, м. Запоріжжя, вул В. Лобановського б.27, кв.69, т.

050-590-96-21

Свідоцтво про внесення до державного
реєстру видавців: Серія ДК № 2899

Надруковано ПП «АА Тандем»

Замовл. №28

